

Центральним поняттям граматики є граматична одиниця, граматичне значення, граматична категорія, граматична форма. До граматичних одиниць належать морфема (мінімальна одиниця), слово (як частина мови і як член речення), словосполучення і речення (як носії узагальнених граматичних властивостей). Граматичне значення — узагальнене, абстрактне значення граматичної (морфологічної, синтаксичної, словотвірної) одиниці, яка має в мові регулярне вираження. Граматична категорія — найбільш загальне граматичне поняття, що об'єднує ряд співвідносних граматичних значень (грамем), виражених певною системою граматичних форм. Граматичні категорії щодо граем є поняттями загальними, родовими, а граемами щодо граматичних категорій — поняттями частковими.

Речення як основна граматична одиниця мови являє собою побудовану за відповідним синтаксичним зразком одиницю повідомлення, що існує в мові в різноманітних формах і модифікаціях, реалізується в мовленні з тією чи іншою комунікативною метою та потрібним

інтонаційним оформленням. Реченню властиві: найабстрактніша серед реченнєвих категорій предикативності (включає категорію об'єктивної модальності з грамемами реальності й ірреальності, категорію синтаксичного часу з грамемами теперішнього, минулого та майбутнього часів); категорії семантичної структури (зокрема предиката, суб'єкта, об'єкта, адресата та інших); пов'язані з мовленнєвою реалізацією речення категорії актуального членування речення (тема і рема). Прості речення утворюють різні типи складних сполучникових і безсполучникових речень. Різновиди простого або складного речень функціонують як складники тексту.

Граматична будова мови, крім внутрішньої взаємодії її підсистем, тісно пов'язана також з лексичною (закономірності наповнення граматичних одиниць, структури їхніх лексико-граматичних угруповань тощо) і звуковою (граматичні одиниці утворюють за допомогою звукових засобів мови: звуків, наголосу, інтонації) системами мови.

Граматична будова мови перебуває в стані динамічної рівноваги (наявні властивості стабільної системи та динаміки) і підлягає загальним законам розвитку мови. Граматичній будові сучасної української мови властиві: наявність кличного відмінка іменника (велете, кобзарю, мамо, доле); закінчення *-ові*, *-еві* в давальному відмінку однини іменника чоловічого роду (татові, ясеневі, розвиткові, учителеві); широке вживання закінчення *-у* в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду (журналу, роману, футболу, вітру, Дону); 2 форми знахідного відмінка іменника чоловічого роду однини від назв неістот (наприклад: Ми посадили берест і Ми посадили береста); безособові речення з невідмінюваною дієслівною формою на *-но*, *-то* (наприклад: Листа написано, Козаченька вбито) та інші.

Граматика як наука має давні традиції: бере початок у працях давньоіндійських філологів (найвидатніша з них — «Восьмикнижжя» Паніні, 5 ст. до н. е.), давніх греків (Аристотель, 4 ст. до н. е.; александрий. школа в період її розквіту, 2 ст. до н. е. — 2 ст. н. е. та ін.). Грецькі граматичні традиції продовжували й розвивали вчені Риму (Варрон, 1 ст. до н. е.; Донат, 4 ст. н. е.). В Україні перші граматики з'явилися наприкінці 16 — на поч. 17 ст. («Адельфотес. Грамматика доброглаголивого еллино-словенского языка», 1591; «Грамматика словенская» Л. Зизанія, 1596; «Грамматика славенски правильное Сунтаґма» М. Смотрицького, 1619), об'єктом вивчення яких була старослов'янська (церковно-слов'янська) мова слов'яноукраїнської редакції. «Грамматика словенская...» І. Ужевича (рукопис лат. мовою, 1643; опубл. 1970) є дослідженням системи української мови 17 ст. Першою граматику народнорозмовної української мови слід вважати «Граматику малоросійского нарѣчія» О. Павловського (1818). У дослідження граматичної будови української мови великий внесок зробили О. Потебня, А. Кримський, Є. Тимченко, О.

Синявський, І. Огієнко, Л. Булаховський, Ю. Шевельов, О. Мельничук та ін.

В історії світової граматичної думки виявлено 2 основні підходи до вивчення граматики: дослідження або формальної організації мови, або її змістової структури. У 2-й пол. 20 ст. формальний підхід репрезентовано мовознавчими студіями, у яких синтаксис розглядають як граматику мови в цілому і зосереджують увагу на формальних перетвореннях синтаксичних конструкцій. Сучасною граматику формального спрямування є генеративна (породжувальна) граматики, що виникла у США під впливом ідей Н. Хомського у 50–60-х рр. 20 ст. Спочатку генеративісти досліджували синтаксичні конструкції конкретної мови абстраговано від мовної семантики і контекстуальних особливостей функціонування речення, у 70-х рр. — в єдності формальних і семантичних аспектів вивчення граматичних явищ. Змістові напрями спрямовані на дослідження: семантичної організації граматичних одиниць (студії Ф. Данеша, Г. Беличової-Кржижкової, Я. Корженського, А. Вежбицької про семантичну структуру речення), відмінкової граматики в інтерпретації Ч. Філлмора, прагматичного плану висловлень тощо.

Широке розуміння об'єкта граматики передбачає врахування формальних і семантичних ознак граматичних явищ та складної взаємодії граматичних одиниць і категорій з іншими системами мови. Наприкінці 20 ст. лінгвісти спрямували зусилля на розв'язання проблем функціональної граматики, об'єктом вивчення якої є функції мови і функції граматичних одиниць. Функціональна граматики спирається на розрізнення граматики мовця (активної граматики) і граматики слухача (формальної, пасивної граматики) як об'єктивного чинника в мовленнєвій діяльності. Одним із головних завдань сучасної української мовознавства є створення різнотипних функціональних граматик, які б глибше висвітлювали сукупність функцій граматичних одиниць й особливості граматичного ладу української мови.

Залежно від аспекту й мети дослідження граматики бувають наукові (побудовані на обґрунтованому витлумаченні граматичних явищ і на широкому фактичному матеріалі), описові (містять послідовну і повну характеристику граматичної структури мови) і нормативні (подають рекомендації стосовно правильного використання граматичних одиниць). Об'єктом наукової граматики може бути опис граматичної будови сучасної мови чи іншого моменту її розвитку (синхронічний підхід) або розвиток граматичної будови мови, історична картина її формування (діахронічний підхід). До наукової граматики належать: теоретична граматики (присвячена складним і нерозв'язаним проблемам граматичної науки на ґрунті оригінальної концепції), порівняльно-історична граматики (вивчає формування граматичної будови

споріднених мов) і зіставна граматики (розглядає спільні і відмінні риси у граматичній будові споріднених і неспоріднених мов на сучасній чи іншій стадії їхнього функціонування). Граматики можуть розрізнятися повнотою (граматична система мови в цілому) і неповнотою (характеристика окремих підсистем або інших явищ граматичної системи) опису.

Вирізняють також шкільну (дидактичну) граматику, що подає основні граматичні відомості разом з орфографічними і пунктуаційними правилами. Нині шкільна граматики має орієнтуватися на ті здобутки наукової граматики, які апробовані й достатньо обґрунтовані, а також сприяють глибшому розумінню мови та практичному її опануванню.

Рекомендована література

1. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. Т. 1–3. Х., 1874–99;
2. Т. 4. Москва; Ленинград, 1941 (перевид. у Москві: т. 1–2 – 1958, т. 3 – 1968, т. 4 у 2-х ч. – 1977 та 1985);
Огієнко І. Українська граматична термінологія: Істор. словник укр. грамат. термінології з передмовою про історію розвитку її. К., 1908;
3. Курс сучасної української літературної мови: В 2 т. К., 1951;
4. Есперсен О. Философия грамматики / Пер. с англ. Москва, 1958;
5. Матезиус В. О системном грамматическом анализе // Пражский лингвист. кружок. Москва, 1967;
6. Исследования по общей теории грамматики. Москва, 1968;
7. Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. Москва, 1969;
8. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. К., 1969;
9. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. К., 1972;
10. Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1979;
11. Бондарко А. В. Функциональная грамматика. Ленинград, 1984;
12. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. К., 1985;
13. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Пер. с франц. Москва, 1988;
14. Вихованець І. Р. Граматики української мови: Синтаксис. К., 1993;
15. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. Д., 1996;
16. Його ж. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. Д., 2001.

І. Р. Вихованець

Бібліографічний опис:

Граматики / І. Р. Вихованець // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-26811>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).